

اللَّهُ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ

دانشگاه اراک

دانشکده علوم انسانی

کارشناسی ارشد الهیات (علوم قرآن و حدیث)

عنوان پایان نامه

بررسی تطبیقی نزول قرآن و تدوین آن از دیدگاه آیت الله معرفت و جلال الدین سیوطی

پژوهشگر

نیلوفر دهقان

استاد راهنما اول:

دکتر ابراهیم ابراهیمی

استاد راهنمای دوم:

دکتر محمد رضا قاسمی

استاد مشاور

محمد مهدی حقی

زمستان ۱۳۹۲

بسم الله الرحمن الرحيم

عنوان پایان نامه

بررسی تطبیقی نزول قرآن و تدوین آن از دیدگاه آیت الله معرفت

و جلال الدین سیوطی

توسط:

نیلوفر دهقان

پایان نامه

ترتیب شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی لازم
برای اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته الهیات و معارف اسلامی

از

دانشگاه اراک

اراک-ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با درجه:

دکتر ابراهیم ابراهیمی (استاد راهنما)..... دانشیار

دکتر محمد رضا قاسمی (استاد راهنمای دوم)..... استادیار

محمد مهدی حقی (استاد مشاور)..... مربی

دکتر علی حسن بگی (داور داخلی)..... استادیار

دی ۱۳۹۲

این پایان نامه را ضمن تشکر و سپاس بیکران و در کمال افتخار و امتنان تقدیم می نمایم به:

استادان فرزانه و فریخته ام که در راه کسب علم و معرفت مریاری نمودند.

پدر بزرگوار و مادر مهربانم:

آن دو فرشته ای که از خواسته هایشان گذشتند، سختیارا به جان خریدند و خود را سپر بلای مشکلات و

ناطلایات کردند تا من به جایگاهی که اکنون در آن ایستاده ام برسم.

تقدیر و تشکر:

سپاس بیکران پروردگار بیکتار که هستی مان بخشید و به طریق علم و دانش ره‌نمون مان شد و به همنشینی رهروان علم و دانش مفتخر مان نمود و خوشه‌چینی از علم و معرفت را در میان ساخت.

در اینجا بر خود لازم میدانم از استاد بزرگوارم دکتر ابراهیم ابراهیمی به عنوان استاد راهنمای اول که در کمال سعی و صرفه و حسن خلق همواره راهنما و راهنمای من در اتمام و اكمال پایان نامه بوده اند سپاسگذاری می‌نمایم و همچنین از استاد گرامی ام دکتر محمد رضا قاسمی به عنوان استاد راهنمای دوم که بارها راهنمایی‌های مشفقانه و مشوقانه راه تحقیق را برایم هموار نمودند کمال تقدیر و تشکر را دارم و از استاد بزرگوارم محمد مهدی حقی، به عنوان استاد مشاور که بارها راهنمایی‌های ارزنده‌شان مرا مورد لطف خود قرار داده‌اند کمال تقدیر و تشکر را دارم و از استاد ارجمندم، دکتر علی حسن بکی که زحمت داور این رساله را بر عهده گرفتند تقدیر و تشکر می‌نمایم، باشد که این خردترین، بخشی از زحمات آنان را سپاس گوید و برای آن بزرگواران از درگاه ایزدی سلامتی و توفیقات روز افزون مسألت می‌نمایم و همچنین از پدر و مادر دلسوز و مهربانم و خواهر عزیزم که در تهیه‌ی این رساله با صبر و سکینایی و حمایت‌های همه‌جانبه‌مراپاری کردند تقدیر و تشکر می‌نمایم و با سپاس بی‌دریغ خدمت دوستان عزیزم و همه‌ی کسانی که مراد انجام رساندن این مهم‌یاری رسانند و از خداوند بزرگ برای آنان سلامتی و توفیق در همه‌ی مراحل زندگی را خواهیم نمود.

چکیده:

نزول و جمع قرآن، از جمله مسائل بحث برانگیز در حیطه‌ی علوم قرآنی می‌باشد که پرسشهای بسیاری را موجب گردیده است. روشن شدن کیفیت نزول و جمع‌آوری قرآن، نقش به‌سزایی در فهم و تفسیر آیات قرآن دارد و بحث و بررسی در این مسئله به بسیاری از شبهاتی که در این زمینه مطرح شده پاسخ می‌دهد. این پژوهش با عنوان «بررسی تطبیقی نزول قرآن و تدوین آن از دیدگاه آیت الله معرفت و جلال الدین سیوطی» مطابق نظر این دو اندیشمند تنظیم شده است. در این تحقیق، سعی بر آن شده است که در حد وسع و توان نویسنده به بررسی و اقوال این دو عالم مهم قرآنی، در دو حوزه‌ی شیعه و اهل تسنن پرداخته و آنچه که از این دو به حق نزدیکتر است، مشخص گردد. آیت الله معرفت، در باب نزول قرآن قائل به تدریجی بودن قرآن است و دلایل قائلان به نزول دفعی را چاره‌ساز نمی‌داند. ایشان بیان می‌کند که آغاز نزول قرآن در شب قدر است. سیوطی با استناد به روایاتی که از ابن عباس نقل شده معتقد است قرآن در شب قدر به آسمان دنیا فرود آمد و سپس به صورت تدریجی نازل شده است. ما با بررسی دو دیدگاه، به این نتیجه رسیدیم نظر آیت الله معرفت به صواب نزدیکتر است. در بحث جمع و تدوین قرآن، هر دو اندیشمند قائل به جمع و تدوین قرآن پس از رحلت پیامبر هستند، با این تفاوت که آیت الله معرفت معتقد است قرآن بطور رسمی در زمان عثمان جمع‌آوری شده و مصحف جمع‌آوری شده در زمان ابوبکر، فاقد نظم و ترتیب بوده و هر صحابه دارای مصحفی شخصی بوده‌اند ولی سیوطی جمع‌آوری در مصحف واحد را در زمان ابوبکر می‌داند. ما با استناد به دلایلی که آیت الله خوئی و دیگر دانشمندان، بیان می‌کنند نظر ایشان را قابل قبول نمی‌دانیم. این نظر را می‌پذیریم که جمع و تدوین قرآن در زمان پیامبر صورت گرفته است.

واژگان کلیدی: ۱- قرآن ۲- نزول ۳- تدوین ۴- تطبیق ۵- آیت الله معرفت ۶- جلال الدین سیوطی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲	بیان مسئله.....
۴	اهمیت و ضرورت پژوهش.....
۵	پیشینه پژوهش.....
۷	اهداف پژوهش.....
۷	سوالات تحقیق.....
۷	فرضیه‌ها.....
۸	روش تحقیق.....
۸	مشکلات و موانع تحقیق.....
۹	روش تحقیق تطبیقی.....
۹	واژگان مرتبط با جمع.....
۹	ما بین الدفتین.....
۹	توقیفیت.....
۱۰	شرح حال آیت الله معرفت.....
۱۵	شرح حال جلال الدین سیوطی.....

فصل دوم - نزول قرآن

بخش اول: مفهوم نزول

- ۲۰ نزول در لغت از نگاه لغت شناسان.
- ۲۰ نزول در اصطلاح از نگاه مفسران.
- ۲۵ بررسی معنای انزال و تنزیل از نگاه لغت شناسان.
- ۲۸ بررسی معنای انزال و تنزیل از نگاه مفسران.
- ۲۸ ۱- علمای شیعه.....
- ۲۸ الف) دیدگاه موافقان.....
- ۳۰ ب) دیدگاه مخالفان.....
- ۳۲ ۲- علمای اهل تسنن.....
- ۳۲ الف) دیدگاه موافقان.....
- ۳۳ ب) دیدگاه مخالفان.....

بخش دوم: بررسی اقوال روایی

- ۳۴ مقدمه.....
- ۳۵ ۱- دیدگاه امامیه.....
- ۳۶ الف) بعثت در ۲۷ رجب.....
- ۳۶ ب) بعثت در ماه رمضان.....
- ۳۷ ۲- دیدگاه اهل سنت:.....

الف) بعثت در ۲۷ رجب ۳۸

ب) بعثت در ماه رمضان ۳۸

ج) بعثت در ماه ربیع الاول ۴۰

احادیث نزول قرآن در شب قدر ۴۰

مقدمه ۴۰

احادیث امامیه درباره‌ی نزول دفعی قرآن ۴۱

احادیث اهل سنت درباره‌ی نزول دفعی قرآن ۴۳

بخش سوم: بررسی دیدگاه مفسران:

مقدمه ۴۴

دیدگاه اول: نزول دفعی قرآن به بیت المعمور یا بیت العزه ۴۶

الف) علمای شیعه ۴۶

ب) علمای اهل تسنن ۴۹

دیدگاه دوم: نزول دفعی حقیقت قرآن بر قلب پیامبر ۵۰

دیدگاه سوم: آغاز نزول قرآن در شب قدر ۶۳

الف) علمای شیعه ۶۳

ب) علمای اهل تسنن ۶۶

تجزیه و تحلیل ۶۷

فصل سوم: جمع و تدوین قرآن کریم

بخش اول: بررسی معانی لغوی جمع

مقدمه ۷۱

جمع در لغت از نگاه لغت شناسان ۷۲

جمع در اصطلاح از نگاه مفسرین و قرآن پژوهان ۷۳

بخش دوم: بررسی اقوال روایی

۱- احادیث اهل سنت ۷۶

الف) روایات تدوین قرآن در دوران خلفا ۷۶

ب) روایات تدوین قرآن در زمان پیامبر ۷۹

نقد و بررسی ۸۱

۲- احادیث شیعه ۸۲

الف) روایات دال بر جمع قرآن توسط حضرت علی (ع) ۸۲

دسته اول ۸۳

دسته دوم ۸۴

نقد و بررسی ۸۶

ب) روایات دال بر جمع قرآن در زمان پیامبر ۸۷

بخش سوم: بررسی دیدگاه مفسران:

مقدمه ۹۲

۱- دیدگاه موافقان جمع قرآن در زمان پیامبر ۹۲

سید مرتضی ۹۲

آیت الله بروجردی ۹۴

آیت الله خویی ۹۵

۲- دیدگاه مخالفان جمع قرآن در زمان پیامبر ۱۰۰

علامه طباطبایی ۱۰۰

آیت الله معرفت ۱۰۴

سیوطی ۱۱۴

صبحی صالح ۱۲۱

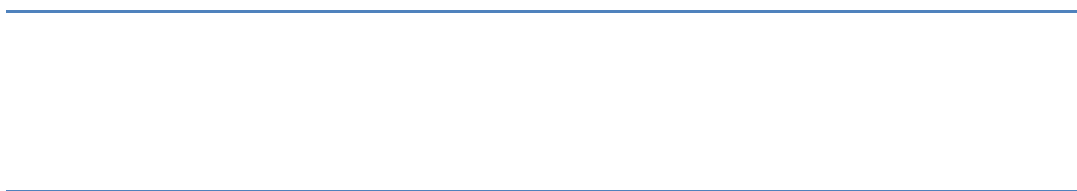
تجزیه و تحلیل ۱۲۴

فصل چهارم: نتیجه گیری ۱۳۰

پیشنهادات ۱۳۶

منابع و مأخذ ۱۳۷

فصل اول: کلیات

بیان مسئله:

قرآن مجید، منبع اصلی شناخت معارف و حقایق اسلامی است و کتابی است که از نظر مسلمانان، کلام بلاواسطه و مستقیم خداوند با بشریت می‌باشد.

نزول و جمع‌آوری قرآن، یکی از چالش برانگیزترین بحث‌ها در میان مفسران و قرآن پژوهان فریقین است.

با توجه به نقش و اهمیت فوق العاده قرآن، منطقی خواهد بود که این پرسش در ذهن خطور کند که قرآنی که آیاتش پراکنده و به تناسب زمان‌ها و مکان‌های مختلف نازل شده است، چگونه و در چه زمانی جمع و تدوین یافته و به صورت کتابی بین الدفتین در آمده است؟ بنابراین، برای روشن شدن این پرسش ابتدا به چگونگی و کیفیت نزول قرآن پرداخته‌ایم و سپس به این بحث اساسی خواهیم پرداخت که جمع و تدوین قرآن مجید به دست چه فردی یا افرادی بوده است؟

در این رساله، در نظر داریم با نگرشی تطبیقی به ارائه نظرات و بررسی اقوال مشهور به خصوص دو عالم شیعه و اهل سنت، آیت‌الله معرفت و جلال الدین سیوطی درباره نزول و تاریخچه تدوین قرآن بپردازیم و نظریه درست که به صواب نزدیک‌تر است را برگزینیم.

بدین منظور، ابتدا به بررسی معانی لغوی و اصطلاحی واژه نزول و جمع قرآن پرداخته‌ایم و روایاتی که در این زمینه از اهل بیت (ع) در کتب حدیثی شیعه و اهل سنت نقل شده را ذکر نموده و به نقد و بررسی آن پرداخته‌ایم و سپس با توجه به این‌که تطبیق دو دیدگاه در هر زمینه‌ای به دنبال مطالعه و بررسی همه جانبه‌ی دیدگاه‌های مختلف اندیشمندان محقق خواهد شد. بنابراین در

این رساله به بررسی آراء مشهور مفسران و قرآن پژوهان پرداخته تا از گذر این تفحص موارد اختلاف و اتفاق دیدگاه آیت الله معرفت و جلال الدین سیوطی را به دست آوریم.

از مسائل مطرح در بحث نزول قرآن، مسئله نزول دفعی و تدریجی قرآن است. در رابطه با نزول تدریجی قرآن در بین مفسران مطلب مسلم و مورد اتفاق است. لیکن مورد بحث و اختلاف در این باره مسئله‌ی نزول دفعی و یکباره قرآن پیش از مرحله‌ی نزول تدریجی قرآن است که هر کدام از دانشمندان تفسیر و علوم قرآنی درباره آن اظهار نظر کرده اند و زمینه‌ی بروز آراء و اندیشه‌هایی نیز شده است. با بررسی نظرات آیت الله معرفت و سیوطی خواهیم دید که در این مسئله اختلاف نظر دارند. سیوطی به نزول دفعی و تدریجی قرآن قائل است و آیت الله معرفت تنها قائل به نزول تدریجی قرآن است و دلائل قائلان نزول دفعی را چاره ساز نمی‌داند. اما با وجود اختلاف نظر این دو بزرگوار در بحث نزول قرآن، هر دو به عدم تقارن بعثت با نزول قرآن معتقدند.

جمع و تدوین قرآن نیز از جمله مباحث بحث برانگیز تاریخ قرآن است، که به چگونگی و زمان نگارش قرآن، نظم و ترتیب آیات و سوره‌ها و تدوین آن می‌پردازد.

اما بحث برانگیز بودن این مسئله مربوط به دو دیدگاه متفاوت، در این زمینه است. یکی دیدگاه توقیفی مبنی بر جمع و تدوین قرآن در زمان حیات پیامبر و دیگری دیدگاه اجتهادی مبنی بر جمع و تدوین قرآن در زمان خلفا و پس از رحلت پیامبر است.

بحث جمع و تدوین قرآن از جمله مسائل مورد اتفاق آیت الله معرفت و سیوطی است. هر دو اندیشمند، قائل به جمع و تدوین قرآن در یک مصحف بعد از رحلت پیامبر اکرم هستند و البته در جزئیات با هم اختلاف دارند.

در مقابل آیت الله خویی و آیت الله بروجردی بر این عقیده‌اند که قرآن کریم در زمان پیامبر اکرم (ص) جمع‌آوری شده است. پس از بررسی دو دیدگاه به این نتیجه رسیدیم که نظر آیت الله خویی به صواب نزدیک‌تر است و دلائلی که ایشان بیان می‌کنند قابل قبول تر است. و همچنین با استناد به احادیث نبوی و خود قرآن بر ما روشن و مبرهن می‌شود که قرآن در زمان پیامبر جمع‌آوری شده است.

اهمیت و ضرورت پژوهش:

قرآن آخرین کتاب و سند هدایت بشر می‌باشد که از طرف خداوند متعال برای هدایت و سعادت تمام انسانها نازل شده است؛ بنابراین بسیار اهمیت دارد که در خصوص تاریخ این کتاب آسمانی بحث و تفحص صورت بگیرد و تا قرآن کاملاً شناخته نشود و تحولات و سیر تاریخی آن معلوم نگردد، تحقیق در مورد کیفیت ترتیب آن بی‌معنا خواهد بود.

یکی از موضوعاتی که در مباحث علوم قرآنی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد، اصطلاح تاریخ قرآن می‌باشد. در واقع تاریخ قرآن به توصیف و تحلیل عناوینی مانند نزول و جمع و گردآورنده‌ی قرآن و ترتیب و توقیفی بودن یا عدم توقیفی بودن ترتیب آیات و سور می‌پردازد.

در باب نزول قرآن یک سوال و معمای جدی مطرح است و آن این‌که آیا قرآن مجید در زمان بعثت و ۲۷ رجب نازل شده است و یا این‌که در شب قدر نازل گردیده و یا این‌که در طول زمان و بر حسب وقایع مختلف نازل شده است؟

آنچه سوال برانگیز است، این است که خداوند در مواردی نزول قرآن را در یک شب بیان نموده است. چنان که می‌فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» و در جای دیگر می‌فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ إِنَّا كُنَّا مُنذِرِينَ»

و از طرفی می‌دانیم که آیات قرآن در طول تاریخ نبوت پیغمبر اکرم و به حسب وقایع مختلف نازل شده است، چنان که این مسأله به وفور در روایات و تاریخ زندگی پیغمبر و به تواتر نقل شده است که به حسب رویدادهای مختلف و افراد گوناگون، آیات قرآن نازل می‌شده است مانند آیات تغییر قبله و موارد مختلف دیگر که در زمان خاصی و به خاطر شرایط خاصی آیاتی نازل شده و دستورات جدیدی مطرح گردیده است.

حال این سوال اساسی مطرح می‌شود که بالاخره آیا قرآن مجید، در یک شب و یک مرتبه نازل شده چنان که خود قرآن بدان اعتراف دارد و یا این که در طول زمان و از زمان بعثت پیغمبر اکرم به حسب وقایع و شرایط مختلف نازل شده است، چنان که در قرآن مجید شواهد فراوانی بر آن وجود دارد؟

موضوع جمع‌آوری قرآن از آن جهت حائز اهمیت است که اگر ثابت شود در زمان پیامبر(ص) تدوین شده می‌بایست میان آیات ارتباط باشد و اگر این کار در زمان خلفا صورت گرفته باشد نیازی به داشتن ارتباط میان آیات نیست و از این جهت این بحث در فهم و تفسیر آیات اثرگذار است. به علاوه این موضوع ارتباط تنگاتنگی با مصونیت قرآن از تحریف و حقانیت کلام الهی دارد.

اما سوال اساسی و شبهه‌ای که همیشه درباره قرآن مجید مطرح بوده پراکندگی مباحث مطرح شده در قرآن کریم می‌باشد چنان‌که می‌بینیم گاهی در یک آیه در مورد چندین بحث از مباحث صحبت شده است و به ندرت می‌توان بین آیات یک سوره وجه اشتراک و اتحاد معنایی پیدا کرد.

حال اگر مشخص شود که جمع آیات قرآن و یا سور آن به دست پیامبر اکرم و به صورت توقیفی بوده است بایستی به صورت جدی در مقام دفع اشکال پراکندگی معانی آیات و سور بر آمد.

اما چنان‌چه اثبات شود که جمع قرآن و آیات و سور به دست پیامبر نبوده و ترتیب آن‌ها توقیفی نمی‌باشد دیگر چنین شبهه‌ای بر قرآن مجید وارد نیست و این اشکال بر کسانی که آیات و سور قرآن را جمع نموده‌اند وارد خواهد بود.

بنابراین بحث و تحقیق پیرامون نحوه جمع‌آوری این کتاب آسمانی و مباحث مرتبط با آن موجب اغنای میل فطری انسان برای رسیدن به حقیقت این کتاب الهی می‌باشد.

پیشینه پژوهش:

بحث نزول و جمع قرآن همواره و در طول تاریخ، مفسران و قرآن پژوهان را به بحث و تفحص در این باره واداشته است.

معمای نزول قرآن در ماه رمضان پرسشی است که ظاهراً از همان آغاز اسلام پیش آمده است، گویا نخستین بار عطیه بن اسود بوده که این سوال را از ابن عباس می‌کند او می‌گوید: شکی

در دلم پیدا شده، خداوند می‌گوید: «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ» و در جای دیگر می‌گوید:

«إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» در حالی که نزول در ماه‌های شوال و ذی‌القعدة و دیگر ماه‌های سال هم ادامه داشته است؟ ابن عباس برای حل مشکل او می‌گوید: قرآن تمامی و یک‌باره در یک شب قدری نازل شد. بعد بر حسب زمان‌های نجومی پراکنده در ماه‌ها و روزهای پی در پی نزول یافت. (طبری، جامع البیان، ج ۲، ص ۸۵؛ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۲۸). اما ابن عباس نگفته است که در شب قدر در کجا نازل شد. آیا بر بیت‌المعمور نازل شد یا بر قلب پیامبر؟ در سخن ابن عباس این نکته مسکوت مانده است.

این جواب به نوبه‌ی خود آغازگر بحثی مفصل در این‌باره گشته است. و بعد از تدوین حدیث (در قرن دوم هجری) در منابع روایی اهل تسنن نقل گردیده است و در منابع شیعه نیز از امام صادق (علیه السلام) روایت شده است.

بحث جمع قرآن نیز ریشه در عصر نزول قرآن دارد و کتابت و کاتبان وحی و مصاحف صحابه بیانگر این امر است.

بسیاری از علمای شیعه و اهل سنت در ذیل مباحث علوم قرآنی به بحث نزول و جمع قرآن پرداخته‌اند و همچنین رساله‌هایی نیز در این باره به رشته تحریر در آمده است ولی کتاب یا پایان نامه مستقلی که به صورت تطبیقی به بحث نزول و جمع‌آوری قرآن از نگاه آیت‌الله معرفت و سیوطی پرداخته شده باشد، مشاهده نشد. با توجه به شخصیت برجسته این دو در حوزه علوم

قرآنی و تألیفات ارزشمندی که در این حوزه نگاشته‌اند برآنیم که به برجسته ساختن نظرات ایشان
بپردازیم.

اهداف پژوهش:

هدف کلی: مشخص کردن نزول قرآن و تدوین آن از دیدگاه ایت الله معرفت و جلال‌الدین سیوطی
می‌باشد.

هدف جزئی

- تبیین کیفیت نزول قرآن
- تبیین کیفیت تدوین قرآن
- بررسی تطبیقی نظر آیت الله معرفت و جلال‌الدین سیوطی

سوالات تحقیق:

- ۱- از نظر آیت الله معرفت نزول قرآن دفعی است یا تدریجی؟
- ۲- از نظر جلال‌الدین سیوطی نزول قرآن دفعی است یا تدریجی؟

۳- در مقایسه‌ی دو دیدگاه کدام یک به واقعیت نزدیکتر است؟

۴- از نظر آیت الله معرفت تدوین قرآن توسط پیامبر صورت گرفته است یا صحابه؟

۵- از نظر جلال الدین سیوطی تدوین قرآن توسط پیامبر صورت گرفته است یا صحابه؟

۶- وجه اختلاف و اشتراک دیدگاه جلال الدین سیوطی و آیت الله معرفت کدامند؟

فرضیه ها:

۱- از نظر آیت الله معرفت نزول قرآن تدریجی است .

۲- از نظر جلال الدین سیوطی نزول قرآن هم دفعی است و هم تدریجی.

۳- با توجه به آیات و بررسی روایات نظر آیت الله معرفت به واقیت نزدیکتر است.

۴- از نظر آیت الله معرفت تدوین قرآن توسط صحابه صورت گرفته است.

۵- از نظر جلال الدین سیوطی تدوین قرآن توسط صحابه صورت گرفته است.

۶- در بحث نزول قرآن میان آیت الله معرفت و سیوطی اختلاف نظر وجود دارد و تنها وجه

اشتراک آنها مقارن نبودن بعثت با نزول قرآن است و در بحث جمع قرآن نظر مشترک

بیان کرده‌اند و تنها در جزئیات با هم اختلاف دارند.

روش تحقیق: